

УДК 94(477.62)«1917/1939»

DOI <https://doi.org/10.12958/3083-7030-2025-1-106-113>**Литвиненко-Анпілова Людмила Романівна,**

аспірантка

Інституту українознавства імені І. Крип'якевича

Національної академії наук України,

м. Івано-Франківськ, Україна.

kotariyka@gmail.com<https://orcid.org/0009-0007-5522-1491>

РУХ «ПРОСВІТИ» НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Проблематика вивчення українських патріотичних рухів на Донеччині сьогодні постає в надзвичайно актуальному ключі, резонуючи з геополітичною ситуацією в Україні та викликами, перед якими опинилось історичне наукове середовище на шляху до створення якісної вітчизняної історіографічної бази на противагу радянській школі. Історія діяльності патріотичних та націоналістичних формувань в Україні активно висвітлюється вітчизняними науковцями, а стався цей процес від початку української незалежності. Проте східний регіон значно поступався в кількості наукових досліджень з цього питання, фокусуючи свою увагу на інших історичних проблемах. Безперечним лідером у цій справі був історик О. Добровольський, який присвятив життя вивченню проукраїнських патріотичних та націоналістичних рухів на Донбасі й Донеччині зокрема. Головні його праці, «ОУН на Донеччині. Том I» та «Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині. 1917–1959 рр. Том II» (Добровольський, 2013; 2020), є збірками архівних документів, здебільшого з Архівів СБУ по Донецькій області та Державного архіву Донецької області, власноруч зібраних, систематизованих та збережених О. Добровольським. Більшість матеріалів цих видань стосується діяльності підпілля ОУН у Донецькій області в період Другої світової війни. У книгах автор побіжно торкається і такої актуальної теми, як діяльність «Просвіт» у регіоні. Подані в цих працях відомості про українські рухи на сході в довоєнний період є доволі обмеженими та несистемними, що цілком зрозуміло, адже основна увага історика зосереджена на інших питаннях. Значно інформативнішою та змістовнішою є невеличка книжка О. Добровольського, присвячена власне «Просвіті» Донбасу (Добровольський, 2007). Деяку інформацію з цього питання містять публічні лекції та інтерв'ю О. Добровольського (Добровольський, 2012; Гончарова, 2018).

Окрім доробку О. Добровольського, сьогодні немає цілісних тематичних досліджень розгляданого питання. Можна знайти лише поодинокі побіжні згадки про існування «Просвіт» на Донеччині в перші десятиліття ХХ століття в працях суміжної тематики. Проте навіть усі разом вони не дають загальної картини розвитку цього суспільного явища в Донецькому регіоні. З огляду на вищезазначене, постає необхідність систематизувати та узагальнити всі доступні матеріали щодо діяльності «Просвіт» на сході України в перші десятиліття ХХ століття як окремого напрямку проукраїнського руху. Крім того, потребують оцінки наслідки діяльності «Просвіт», які мали надзвичайний вплив на подальший розвиток подій у регіоні, зокрема в період Другої світової війни і навіть повоєнний період. На реалізацію цих завдань спрямовано статтю, що пропонується зацікавленому читачеві.

Початкова нечисленність українських громадських та політичних рухів на Донеччині пояснюється насамперед специфікою історичного розвитку краю як урбаністичного і промислового регіону з поліетнічним складом населення, особливо міського, у якому на кінець ХІХ ст. так

і не сформувалося середовища, яке б генерувало, популяризувало та поширювало українські культурні ідеї. Такі осередки на Донбасі з'явилися лише на початку ХХ ст. з подальшим розвитком міст як головних центрів подібних процесів і рухів. Другим чинником слабкості української ідеї на Донбасі є наслідки вікової політики російської імперської та радянської влади щодо національної ідентичності поневолених ними народів, за яких усі зародки української ідеї, якщо не викоринювались, то пригнічувались і зводились до ідейно беззмістовних форм. По-третє, давались взнаки наслідки етнічної та соціальної політики в регіоні, які негативно впливали на розвиток процесів українізації.

Характеризуючи націоналістичні та патріотичні рухи міжвоєнного періоду в Донецькому регіоні, можна виділити кілька напрямів і форм їхнього прояву. Культурні процеси були зав'язані здебільшого на діяльність «Просвіт». У релігійній сфері українську позицію трансливала УАПЦ. Окремими ланками були культурні кооперативи при школах і будинках культури, а також місцеві культурні товариства (музичні, драматичні, літературно-поетичні). Варто виділити й місцеві медіа та новостворені регіональні осередки українських партій – зокрема Української соціал-демократичної робітничої партії. Звернемо увагу і на створення робітничих українських громад на кшталт кооперативів, а також на військові формування – козацькі загони. Таке розмаїття охоплених українізацією сфер життя місцевого населення пояснюється форсованим розвитком політичного та соціального життя краю, революційними подіями та проникненням української ідеї в регіон із центральної України разом з державотворчими процесами Української Народної Республіки. Нижче, з використанням архівних документів, буде приділено увагу діяльності подібних організацій. Безумовно, більшість перерахованих організацій була прихильною до Центральної Ради, окрім проукраїнських козацьких загонів махновського типу.

Беззаперечною провідною роллю в українізації краю відіграли УАПЦ, а ще більше «Просвіта». І це стосується не лише процесів українізації, а й політичної боротьби проти більшовиків протягом 1920-х років. У цьому протистоянні місцева «Просвіта» навіть відіграла роль основного людського ресурсу. Є сенс детальніше зупинитися на аналізі діяльності останньої, спираючись на доступні джерела.

Як зазначено вище, головною метою «Просвіт» у Донецькому регіоні була українізація. На початок ХХ століття місцеве населення було переважно українським, натомість навчання в усіх освітніх закладах здійснювалось російською (Якубова, 2014, с. 11). Відповідно, поступова українізація шкіл, створення освітніх і навчальних курсів з мови та історії були першочерговою задачею місцевих «Просвіт». У деяких випадках місцева влада навіть неофіційно сприяла цим процесам. Наприклад, міський голова Слов'янська Іван Зубашов 1917 року фактично сам очолив новостворену міську «Просвіту» (Гончарова, 2018). Головним джерелом поширення української ідеї в маси було власне медіа – газета «Рідне слово», яка займалась пропагандою роботи місцевих просвітницьких організацій, закликала населення долучитися до них, друкувала оголошення, статуту й загалом була голосом українських «Просвіт» Донбасу.

Місцева інтелігенція розпочинає культурно-просвітницьку діяльність не лише в містах, а й у сільських районах. У м. Слов'янську на 1917 рік нараховувалось 10 осередків «Просвіти» (Гончарова, 2018). Більшість з них розміщалися в будинках при освітніх закладах – у церковно-приходських школах, гімназіях, комерційному, реальному, залізничному, хімічному училищах. Залізнична «Просвіта» мала найбільший осередок й охоплювала майже весь Слов'янський район. У 1917 році осередки «Просвіти» існували також у Дружківці, Костянтинівці, Горлівці, Макіївці, Юзівці, Бахмуті, Волновасі, Торезі та селищах Донецької області (Добровольський, 2020, с. 103). Того ж року місцевою інтелігенцією, більшість якої були членами «Просвіти», було організовано Українську повітову раду.

Варто зазначити, що «Просвіти» утворювались також на суміжних територіях з переважним українським населенням, які не входили до складу Української держави. Маються на увазі землі Таганрозької округи Донщини, на яких у розглядуваний період українське населення становило від 61% до 72% (Литвиненко, 2022, с. 22–30). На підтвердження цього факту наведемо таку газетну цитату: *«Наприкінці минулого квітня у селі Олексієво-Леонівій (Чистяковій), на Донщині заснувалось товариство «Просвіта». Рада «Просвіти», що складається з 12 чоловік, розбилась на секції: Бібліотечну, Агітаційно-лекційну, Театральну і Господарську. ...Має на меті улаштувати читанки, вистави, концерти і демонструвати кінематографічні картини, коли можливо буде діставати такі з них, що змістом своїм не будуть суперечити з завданнями «Просвіти» («Рідне слово», 1917). У селі Микитівка також було створено «Просвіту» навесні 1917 року: «28 травня відбулося українське свято з панихидою по Т. Г. Шевченкові біля залізничної школи. Рада «Просвіти» склала програму, із котрого перше слово нашого батька Шевченка, як борця за волю і правду» («Рідне слово», 1917). У Макіївці «Просвіту» засновано у квітні 1917 року. Але, з огляду на статтю в місцевій газеті, діяльність її як обмежувалась зовнішніми обставинами, так і не вирізнялась ініціативністю та змістовністю: «Може будуть казати, що не давали працювати як слід? Ні, це не та причина безкорисної діяльності «Просвіти». ...коли не було ні козаків, ні більшовиків, вожаки «Просвіти» робили тільки те що лягали з другою українською трупою з-за помешкання для вистав» («Рух», 1918).*

Знаходяться згадки про діяльність «Просвіт» у 1922 р. також у селах Богородичне і Маяки (Слов'янський р-н), Шандриголове і Вовчий Яр (Лиманський р-н), Федорівка Друга (Бахмутський р-н), Райгородка (Миколаївська волость) («Просвещение Донбаса», 1923). Зазначається, що в деяких із цих сіл є сільські будинки культури, хати-читальні, драматичні, музично-хорові, театральні секції, бібліотеки, клуби й любительські гуртки. Всією цією діяльністю керують місцеві «Просвіти», які організують читальні, постанови вистав і концертів, бесіди та лекції. Кількість членів варіюється від 20 до 100 осіб, залежно від населеного пункту. Цікавою є інформація про агітаційну діяльність «Просвіти» в м. Костянтинівка у 1918 році: *«В Константиновке был так называемый кружок «Просвита», и докладчик, который выступал на собраниях, объяснял, что в этот кружок не входят партии. Во всей его речи проходила красной нитью организация украинского народа под покровительством Скоропадского. ... Укажу некоторых товарищей. ...Товарищ Корниенко, который сейчас коммунист, ...кланялся Петлюре и уповал на Гетьмана. ...интересным для Константиновского революционного движения является появление украинских национальных партий: украинской «Просвита», еврейских партий и др. ...Особенно сильно развивалось украинское движение, образовалась «Просвита» (Добровольський, 2020, с. 103).*

У м. Бахмут 1923 року створено Бюро українізації Бахмута на чолі з професором Іваном Ліщина-Мартиненком, керівником місцевого архіву і членом «Просвіти» (Гончарова, 2018). Завдяки активній діяльності просвітян Бахмута вже в 1917 році на виборах до міської влади українські партії посіли перше місце, у Бахмутському районі – друге, що є красномовним показником роботи місцевих організацій у справі українізації суспільства. Реакція більшовиків була відповідною. Уже в 1930–1932 рр. містом прокотилася хвиля сфабрикованих справ і арештів, викликана згоранням НЕПу і політики коренізації. Місцевих учителів, відповідно, членів «Просвіти», звинувачують в українському націоналізмі та арештовують, частину – розстрілюють, у такий спосіб позбавляючись усіх, на той момент ще живих діячів українських організацій та учасників Визвольних змагань. Сім'ї членів українського руху розкуркують та висилають у віддалені північні райони Росії. У місті розгорнули масове знищення книгозбірень – протягом 1930-х років у Бахмуті було спалено близько 70% усього міського бібліотечного фонду (Гончарова, 2018). Ці красномовні факти малюють яскраву політику репресій більшовицької московської влади проти українських сил на Донбасі.

Деякі факти щодо діяльності просвітян на Донеччині знаходимо в документах допитів українських активістів уже в період Червоного терору 1937–1938 років. З протоколу допиту Федора Фіалковського від 01.10.1937 р. (Архів УСБУ, 10338, арк. 21) про діяльність «Просвіти» у м. Слов'янську в 1917 році дізнаємося таку інформацію. Керувала «Просвітою» в 1917 році у Слов'янську Марія Квітко-Белінська. Вона організувала для місцевих жителів курси вивчення української мови, літератури, історії. У курсах брало участь близько 20 місцевих учителів, зокрема Клавдія Квітко, Ганна Резнікова, Цапко, Горбасева, Іннокова, Котляревський. Більшість учасників «Просвіти» – жінки. З протоколу допиту самої керівниці організації, Марії Квітко-Белінської від 07.10.1937 року (Архів УСБУ, 10338, арк. 21) стає відомо, що «Просвіту» було організовано після лютневої революції 1917 року за ініціативи учнів техучилища (Д. Мілютенка і Г. Часникової), а керував організацією Іван Зубашев. Головною метою було проведення курсів з української мови та історії, літератури, постанови вистав (без політичного забарвлення). Крім того, зазначалось, що на курси були запрошені як лектори харківські професори Микола Плевако, Олекса Синявський та Гнат Хоткевич. Проте існувати організації судилось недовго: з приходом більшовицької влади місцеві «Просвіти» піддавались утискам і знищенню. Наприклад, у м. Єнакієво більшовики розігнали українську демонстрацію та підпалили будівлю «Просвіти». Так, до 1921 року більшість новостворених осередків Донеччини була потроху розформована, окрім організацій Слов'янського, Бахмутського та Лиманського районів, наприклад, у с. Богородичне, Шандриголове, Федорівка-2. У промислових містах робота «Просвіти» йшла набагато важче. Наприклад, у Юзівці (Донецьк), Макіївці, Воскресенському руднику (Петрівський р-н м. Донецьк) осередки зникали протягом року після появи («Просвещение Донбасса», 1923).

Навесні 1921 р. на Ізюмщині ще діяв повстанський комітет Директорії під орудою повітового комісара Фірсова (Добровольський, 2020, с. 12). Основу комітету становили саме члени однієї з останніх «Просвіт» і місцевих осередків українських партій. Про його діяльність дізнаємося зі звіту ДонгубЧК про розповсюдження листівок у Слов'янському повіті в середині 1921 року. Прямий текст листівки:

«Червоноармійці, за що ви холодуєте й голодуєте? Що змушує вас плюндрувати і без того вже сплюндровану країну? Не вір комісарам, Україно, вони вчинили з тобою те, що зробили з Поволжям! Люди вбиватимуть одне одного за кусок хліба, а коли хліба забракне, їстимемо мертвих. Ні, не бувати цьому, вдосталь Україна звідала горя, селяне не давайте свого останнього хліба комісарам для відправки в Кацапію» (ДАДО, 1107. с. 137–138).

У 1922 р., з остаточним захопленням адміністрацій та початком репресій радянської влади, «Просвіти» були витиснуті з міст до сіл, де вони мали можливість провадити хоч якусь діяльність. Протягом 1922–1923 рр. робота організацій значно скоротилась, про що свідчить єдина відома згадка легальної діяльності «Просвіт» в Донецькій губернії на 1923 рік: *«Богородичанская волость. ...есть «Просвита», насчитывающая до 50 человек, помещается в школе. Шандриголовская волость. ...В Шандриголовке имеется «Просвита», организованная в июне 1922 г. Членов до 100 человек. Состоит преимущественно из середняков, есть библиотека до 2000 томов. Николаевская волость. ...Во второй Федоровке есть «Просвита», которой руководит местный учитель. Работа сводится к постановке спектаклей»* («Просвещение Донбасса», 1923).

Знищення «Просвіт» на теренах Донбасу проходило поетапно й поступово. Перший етап відбувався з остаточним установами радянської влади в регіоні протягом 1922–1923 рр. Після деякого послаблення політичного тиску під час політики українізації, друга хвиля репресій припала на початок колективізації, індустріалізації та масового терору в 1935–1938 рр. Третя і остання хвиля, яка знищила «Просвіти» на кілька наступних десятиріч, аж до здобуття Україною незалежності, припала на період повторної окупації регіону радянськими військами

в 1940-х роках, після відступу німців (Добровольський, 2007, С. 33–40). Ця остання хвиля була спровокована відновленням українських рухів, а тому й діяльністю «Просвіти» під час німецької окупації. На початку 1943 року радянські війська зайняли північну частину Донбасу. Першочергово почались допити місцевої радянської агентурної мережі, яку було залишено в регіоні в 1941 р. Одночасно проходило активне її розширення й залучення нових «сексотів». Наприклад, лише у Слов'янському районі кількість секретних співробітників на 1943 рік зросла на 150–300% (Добровольський, 2020, с. 33–40). Саме ці агенти відіграли провідну роль у знищенні «Просвіти», даючи свідчення на голів місцевої організації Семена Посунька і Клавдію Сіренко, що одразу призвело до їх арешту. На щастя, обидвом вдалось уникнути розстрілу: після двох тижнів перебування під арештом Посуньку вдалось втекти з під конвою 3 березня 1943 року, через відступ червоної армії під тиском німецьких військ; Сіренко була звільнена. Наступним було заарештовано Олександра Гелетька, керівника швидкої допомоги Слов'янської міської лікарні. Його співробітниця, будучи агенткою НКВС, дала свідчення проти нього та інших лікарів – членів «Просвіти», зокрема Андрія Волошка, Віталія Чигиринця, Олени Олександрової. О. Гелетька засудили на 10 років за зраду і націоналістичну контрреволюційну роботу та участь в ОУН.

Якщо проаналізувати матеріали цих справ, вражає кількість агентів НКВС у м. Слов'янську: «Максимова», «Жанна», «Майкопська», «Соловійова», «Веселий», «Іванов» (Добровольський, 2020, с. 33–40). Саме вони, з поверненням Червоної армії до Слов'янська у вересні 1943 року, наступного ж дня подавали до НКВС доповідні записки та списки підозрюваних: «Список вчителів, які всіма способами допомагали німецьким окупантам», покази для арештів Дмитра Граховецького, Мартиненко, Бенько, Інноківної, Веселовського, Белінської, Рибчанського, Михайловського, Шинкаря, Онищенка, Черника, Пархоменка, Стародуба, Грудзинської, Білобаби, Федина, Мартиненка, Бабури, Кемарського, Олександрова, Штефана, М'якушка, Посунька, Бортника, Квітко та інших членів «Просвіти» й українських активістів (Добровольський, 2020, с. 33–40). Окрім прізвищ, надавалась характеристика націоналістичної діяльності членів «Просвіти» з акцентом на активній співпраці з німецькою владою та нацистських ідеологічних поглядах її членів. Після отримання списків причетних до українських національних рухів, органи НКВС одразу розпочинали масові арешти. Деякі члени під тиском на допитах надавали інформацію, розкриваючи нові прізвища членів організації. Лише небагатьом вдалось уникнути арештів. Так, радянській репресивно-каральній системі, насамперед органам НКВС, вдалось майже повністю знищити «Просвіту» після завершення Другої світової війни. Період «Просвіт» на Донбасі перервала майже півсторічна пауза, яка тривала до здобуття незалежності України.

Підсумовуючи вищенаведені факти, можна констатувати, що на Донбасі, як специфічному за своєю історією, поліетнічним складом населення, соціокультурними цінностями, а також регіональною політикою імперської та радянської влад регіоні, товариство «Просвіта» було чи не найбільш впливовою, дієвою і значущою організацію, яка в першій половині ХХ ст. в умовах різних політичних режимів просувала й поширювала серед населення українську культуру і освіту, а за великим рахунком – українську ідею. Якщо в імперський період організації «Просвіти» просто не знаходили офіційної підтримки з боку влади й діяли здебільшого самостійно і автономно, то при радянській владі ставлення до них набуло виразно негативного забарвлення, супроводжувалось обмеженням їхньої діяльності та поступовою ліквідацією. Поновлюючи діяльність після кожного етапу репресій і щоразу трансформуючись, «Просвіта» продемонструвала свою живучість, зумовлену підтримкою з боку українського населення регіону.

Започаткувавши українізацію міст і сіл Донбасу через культурно-освітню діяльність, «Просвіта» об'єктивно впливала і на соціально-політичні процеси в регіоні. Саме місцеві «Про-

світі» дали паростки української національної ідеї, яка згодом проявила себе в діяльності організації українських націоналістів на східних теренах. Будучи міцною опорою та вагомим кадровим потенціалом на початках діяльності ОУН на Донбасі в період окупації, «Просвіта» водночас поставала прикриттям в очах німецької адміністрації.

Подальші дослідження діяльності «Просвіт» на сході України дадуть змогу заповнити білі плями як в історії регіону, так і його героїчної української минувшини, а водночас гармонійно вплести східноукраїнські терени в контекст загальнонаціональної боротьби за незалежність, не залишаючи Донеччину й Луганщину осторонь українських визвольних змагань.

Список використаної літератури

1. Добровольський О. ОУН на Донеччині (збірник документів та матеріалів). Том I. Донецьк, 2013. 352 с.
2. Добровольський О. Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині. 1917–1959 рр. Том II. Львів : Левада, 2020. 392 с.
3. Добровольський О. «Просвіта» під багнетом. Слов'янськ, 2007. 68 с.
4. Добровольський О. ОУНівське підпілля на Донеччині. Лекція 1 (м. Покровськ, 07.04.2012 р.). URL: <https://maidan.org.ua/2021/08/oleksandr-dobrovolskyu-ounivske-pidpillia-na-donechchyni/>
5. Гончарова Є. Просвіта на Донбасі як м'яка сила. *Тиждень*. 5 серпня 2018. URL: <https://tyzhden.ua/prosvita-na-donbasi-iak-m-iaka-syla/> (дата звернення: 15.05.2025).
6. Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ, 2014. 109 с.
7. Литвиненко Р. Міуське повстання 1820 року: повернення зі забуття. *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції*. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 22–30.
8. Рідне слово. 1917, 10 червня.
9. Рух. 1918, 27 квітня.
10. Просвещение Донбасса. 1923. № 1-2 (січень-лютий).
11. Архів УСБУ по Донецькій області. Ф. 2. Спр. 10338. Арк. 21.
12. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 137–138.

References

1. Dobrovolskyi, O. (2013). OUN na Donechchyni [OUN in Donetsk Region]. Vol. I. Donetsk [in Ukrainian].
2. Dobrovolskyi, O. (2020). Vid UNR do OUN: ukrainskyi rukh na Donechchyni. 1917–1959 rr. [From UNR to OUN: Ukrainian movement in Donetsk region. 1917–1959]. Vol. II. Lviv: Levada [in Ukrainian].
3. Dobrovolskyi, O. (2007). «Prosvita» pid bahnetom [«Prosvita» under the bayonet]. Slovyansk [in Ukrainian].
4. Dobrovolskyi, O. (2012). OUNivske pidpillia na Donechchyni. Lektsiia 1 [The OUN underground in the Donetsk region. Lecture 1]. Retrieved from <https://maidan.org.ua/2021/08/oleksandr-dobrovolskyu-ounivske-pidpillia-na-donechchyni/> [in Ukrainian].
5. Goncharova, E. (2018). Prosvita na Donbasi yak miaka syla [Education in Donbas as a Soft Power]. *Tyzhden – The week*, August 5. Retrieved from <https://tyzhden.ua/prosvita-na-donbasi-iak-m-iaka-syla/> [in Ukrainian].
6. Yakubova, L. (2014). Etnonatsionalna istoriia Donbasu: tendentsii, superechnosti, perspektyvy v svitli suchasnoho etapu ukrainskoho natsiotvoren [Ethno-national history of Donbass: trends, contradictions, prospects in the light of the modern stage of Ukrainian nation-building]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Lytvynenko, R. (2022). Miuske povstannia 1820 roku: povernennia zi zabuttia [The Mius Uprising of 1820: Return from Oblivion]. *Transformatsii istorychnoi pamiaty: zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi*

naukovo-praktychnoi konferentsii – Transformations of Historical Memory: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa [in Ukrainian].

8. Newspaper «Ridne slovo» [«Native word»]. 10 June 1917 [in Ukrainian].

9. Newspaper «Rukh» [«Movement»]. 27 April 1918 [in Ukrainian].

10. Magazine «Prosveshchentye Donbassa» [«Donbass education»]. 1923. № 1–2 (January – February) [in Ukrainian].

11. Archive of the Ukrainian Security Service of Donetsk Region. F. 2. Spr. 10338. Ark. 21 [in Ukrainian].

12. State Archives of Donetsk Region. F. 1. Op. 1. Spr. 1107. Ark. 137–138 [in Ukrainian].

Литвиненко-Анпілова Л. Р. Рух «Просвіти» на Донеччині в перші десятиліття ХХ століття

У статті подається короткий нарис існування «Просвіти» на Донеччині протягом перших десятиліть ХХ століття. Попередні дослідження цієї проблематики представлені переважно працями О. Добровольського. Висвітлено основні етапи історії «Просвіт» на східноукраїнських теренах, зокрема появу перших осередків, географічне розгалуження, основні напрямками і зміст діяльності, етапи розвитку та знищення російським урядом. Перші «Просвіти» з'явилися у регіоні 1917 року в Слов'янську, Дружківці, Костянтинівці, Горлівці, Макіївці, Юзівці, Бахмуті, Волновасі, Чистяковому. Згодом мережа поширилась на села Микитівка, Богородичне, Маяки (Слов'янський район), Шандриголове, Вовчий Яр (Лиманський район), Федорівка Друга (Бахмутський район), Райгородок (Миколаївська волость), Воскресенський і Петрівський райони (Юзівка), а також на Таганрозьку округу Донщини (Олексієво-Леонове). Місцеві осередки нараховували від кількох десятків до кількох сотень членів. Основна діяльність «Просвіт» була пов'язана з організацією шкіл, освітніх курсів, мистецьких гуртків, культурних просторів у клубах, читальнях і бібліотеках, постановкою концертів і вистав, а також видавничою справою. Радянська влада поставилась до «Просвіт» крізь призму політичної доцільності й приступила до їх ліквідації. Знищення «Просвіт» на Донеччині проходило поетапно і поступово. Перший етап припадає на 1922–1923 роки. Після деякого послаблення політичного тиску під час політики українізації, почалась друга хвиля репресій, що припала на початок колективізації, індустріалізації та масового терору 1935–1938 років. Остання хвиля репресій, що призвела до повного знищення осередків «Просвіт» у Донецькій області, мала місце після повторної радянської окупації регіону в 1943 році. Поновилися «Просвіти» на Донеччині майже через пів сторіччя, лише з відновленням української незалежності в 1991 році.

Ключові слова: Східна Україна, Донеччина, революція 1917–1922 рр., репресії, Просвіта.

Lytvynenko-Anpilova L. R. The “Prosvita’s” movement of the Donetsk region in the first decade of the 20th century

The article provides a brief outline of the existence of “Prosvita” in the Donetsk region during the first half of the 20th century. Previous studies of this topic are mainly presented by the works of O. Dobrovolsky. It covers the main stages of the history of “Prosvita” in the eastern Ukrainian territories, in particular the emergence of the first centers, geographical expansion, the main directions and content of activities, stages of development and destruction by the Russian government. The first “Prosvita” appeared in the region in 1917 in Sloviansk, Druzhkivka, Kostyantynivka, Horlivka, Makiivka, Yuzivka, Bakhmut, Volnovas, Chistyakove. Later, the network spread to the villages of Mykytivka, Bohorodychne, Mayaki (Sloviansky district), Shandrygolovo, Vovchy Yar (Lymansky district), Fedorivka Druha (Bakhmut district), Raihorodok (Nikolaev parish), Voskresensky and Petrivsky districts (Yuzivka), as well as to Taganrog district of the Don region (Aleksiev-Leonovo). Local departments numbered from several dozen to several hundred members. The main activities

of «Prosvita» were related to the organization of schools, educational courses, art circles, cultural spaces in clubs, reading rooms and libraries, staging concerts and performances, as well as publishing. The Soviet authorities viewed “Prosvita” through the prism of political expediency and began their liquidation. The destruction of “Prosvita” in the Donetsk region took place in stages and gradually. The first stage falls on the years 1922–1923. After some easing of political pressure during the policy of Ukrainization, the second wave of repressions began, which coincided with the beginning of collectivization, industrialization and mass terror in 1935–1938. The last wave of repressions, which led to the complete destruction of Prosvit cells in the Donetsk region, took place after the re-Soviet occupation of the region in 1943. “Prosvita” were revived in the Donetsk region almost half a century later, only with the gaining of Ukrainian independence in 1991.

Key words: Eastern Ukraine, Donetsk region, revolution of 1917–1922, repressions, Prosvita.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла до редакції 11.06.2025 р.

Прийнято до друку 29.08.2025 р.

Опубліковано: 06.10.2025 р.